

JEROEN JANSEN

Bredero's *Klucht van de molenaar* in twee vroege drukken

Een vergelijking van de editie Verberg (1618) en de editie Vander Plasse (1619)

Abstract – This contribution focuses on two editions of G.A. Bredero's *Klucht van de molenaar* (Farce of the miller), written in 1613. It illustrates that the first edition of 1618 (by publisher-bookseller Nicolaes Verberg) contains different words, half lines and in one case even whole lines that are missing or changed in comparison with the second edition of 1619. This is what Bredero's regular publisher Cornelis vander Plasse claims himself. Bredero's play is written in a vernacular-like style resembling the variety spoken in Amsterdam at the time. The analysis of the two editions on the representation of dialect in a written form leads to a number of notable observations. In the 1619 edition all characters have a relatively stronger dialect than in the first edition, except in a few striking scenes. The opening monologue and the moralising end of the play offer dialect variants that are slightly more refined in the 1619 edition of this play.

1 Inleiding

Bredero schrijft zijn klucht over molenaar Slimme Piet in 1613, een jaar na de klucht van de Koe.¹ Ze brengen iets nieuws op het toneel van de Amsterdamse rederijkerskamer De Eglentier: een komisch verhaal dat speelt in en rond de eigen stad, Amsterdams dialect, herkenbare personages, een vlotte, literaire stijl vol scherpe dialogen, beeldende, persoonlijke taal, recht voor zijn raap. In het najaar van 1615 roemt de Leidse humanist Petrus Scriverius Bredero's werk: iemand zonder kennis van het Latijn die zulke kluchten maakt!² Maar ze worden niet gepubliceerd. Pas enige jaren later, vlak voor of na Bredero's dood (1618), wordt een van zijn kluchten uitgebracht: de *Molenaer*. De uitgever ervan is Nicolaes Ellertsz Verberg, een boekverkoper in de Amsterdamse Beursstraat.³ De editie van Verberg bevat geen voorwerk, noch een bericht van de auteur of een mededeling van de uitgever-boekverkoper. Dat is bijzonder: voor al zijn eerder bij uitgever

1 Dat blijkt uit de titelpagina van *De klucht van de Molenaer* in de uitgave van C.L. vander Plasse uit 1619: 'Ghemaeckt in 't Iaer 1613.' Zie Bredero 1971: 143.

2 Petrus Scriverius, opdracht aan Jacob van Dijk, in: Heinsius 1983: 21: 'Ick ken van sulcke slach een geest noch jonck van jaeren, / Alleen [slechts] in onse tael verstandich en ervaeren, / Vernuftich ende kloeck: die noyt Latijnsche [nl. mimen, komisch toneel] las / Ons Duytsche Mimos [kluchten] geeft, alleen van zijn gewas [van eigen teelt, oorspronkelijk]'. Vgl. Tuynman 1977: 42.

3 *Klucht, van G.A. Bredero, Ghenaemt den Molenaer*. Amsterdam, voor Nicolaes Ellertsz Verberg, Boeck-verkooper, wonende inde Beurs-straet, inden Boeck-verkooopers winckel, 1618. Identieke exemplaren van deze editie bevinden zich in de KB Den Haag (KW 447 G 87) en UB Amsterdam (P.T. 59-14).

Cornelis Lodewijcksz vander Plasse gepubliceerd toneel schreef Bredero een opdracht en voorrede (Bredero 2011: 172 vlgg.). Dat zo'n inleiding hier ontbreekt, heeft misschien te maken met het feit dat de druk niet bij Bredero's vaste uitgever verscheen; misschien ook wist Bredero niets van deze uitgave, of was hij al overleden.⁴ De afwezigheid van inleidende opmerkingen bij de uitgave maakt het lastig iets te weten over de manier waarop Verberg aan de kopij is gekomen.

Een aantal maanden later, in 1619, bezorgt Vander Plasse een uitgave van Bredero's *Kluchten* met vier spelen: de *Koe*, *Symen sonder soeticheydt*, de *Quacksalver*, en de *Molenaar*. Achter het titelblad van de *Molenaar* beschrijft Vander Plasse, in een bericht 'Den drucker tot den leser',⁵ welke moeite hij deed om aan autografen te komen. Daarbij refereert hij aan de eerdere uitgave van Verberg (*mijn vertaling*):

Terwijl ik weet dat u, lezer die van kunst en vermaak houdt, zeer gesteld bent op de lessen en het dichtwerk van de zeer vermaarde dichter *Gerbrand Adriaensz. Bredero* zaliger, van wie ik al het werk dat hij met eigen hand heeft geschreven niet zonder grote moeite en hoge kosten bijeen heb verzameld – ja, iedereen bij wie ik zijn schrijfsels vond heb ik ze uit handen getrokken en ik heb mijn best gedaan om ze naar hun waarde zo goed mogelijk aan u, welwillende lezer, te presenteren –, is er nog iemand geweest die, zonder te letten op mijn serieuze werkzaamheden, het heeft gewaagd deze klucht, genaamd de *Molenaar*, naar een zeker slordig afschrift te drukken, zoals blijkt uit de vele woorden, ja halve en hele regels die erin weggelaten en veranderd zijn, zodat ze niet weinig ingaan tegen de ware geur en de eigenlijke betekenis van de aangename formuleringen van de dichter. Hij stopt dit stuk bovendien zonder enige inleiding, zo naakt en bloot als een vondeling, op z'n boers, in uw handen.⁶

Vander Plasse laat de lezer weten dat zijn zoektocht naar Bredero's handschriften niet gemakkelijk verliep. Volgens Van Rijnbach (Bredero 1926: xciii) is dat wonderlijk omdat Bredero's familie een handschrift zal hebben gehad. Maar dat zou Vander Plasse dan om de een of andere reden niet hebben gekregen. Dit is echter giswerk. Wellicht is de uitspraak van Vander Plasse ook een commerciële strategie om zijn autoriteit als een degelijke, naar autografen werkende, uitgever te bevestigen, als een serieuze tekstbezorger die hoge kosten en grote moeite niet uit de weg ging om zijn lezers een betrouwbare uitgave te bieden. De genoemde

4 Al te stellig is Daan (Bredero 1971: 231): 'Nog in 1618, waarschijnlijk naar aanleiding van Bredero's dood [...] publiceerde Nicolaes Ellertsz Verberg de klucht van de Molenaar'.

5 G.A. Bredero, *Kluchten*. Amsterdam, Cornelis Lodewijcksz vander Plasse, Boeckverkooper, wonende op de Beurs in d'Italiaensche Bybel, 1619. Vander Plasse presenteert zich hier als 'Den drucker', een standaardformulering en misleidende *pars pro toto*, want hij is geen drukker, maar uitgever en boekverkoper.

6 'Den drucker tot den leser' (in: Bredero, *Kluchten* (1619), fol. E2recto): 'Vermidts ick U.E. konst-gierighe ende lust-lievende Leser, weet seer gheneghen te wesen tot de lessen ende ghedichtsen des E. seer vermaerden Rymer, *Gerbrant Adriaensz. Brederode*, salig. diens wercken ick alle, met ziin eyghen handt gheschreven, niet sonder groote moeyten ende diere kosten, hebbe by een versammelt, Iae een yegeliick by wien ick ziin schriften vondt, de selve als uyt de handen ghebroken, arbeydende omme die nae hunne weerde op het cierliickste U.E. goetwillighe Leser op te dragen: Zo is daer noch eene geweest, die desen mynen ernst ende vliit niet aensiende, heeft aen geleydt dese kluchte, genaemt den *Molenaar*, te drukken, naer een seker slordich uyt-schrift, als bliickt by vele woorden, jae halve ende heele reghelen daer in uyt-ghelaten ende verandert, die niet weynich den rechten geur ende eyghen sin van des Dichters soete spreucxkens en quetsen: Stekende daer en boven U.E. het selfde zoo naeckt ende bloodt, als een vondeling, sonder eenich voorschrift, op ziin boers inde handen'.

inspanning zou betrekking kunnen hebben op het vergaren van door Bredero zelf gemaakte afschriften die de uitgever van anderen moest kopen. Dat die afschriften van Bredero's hand waren, zegt Vander Plasse in bovenstaand citaat expliciet. Wellicht gaat het dan om door Bredero zelf uitgeschreven rollen voor acteurs. Vander Plasse voegde die samen, na ze her en der gekocht te hebben.⁷ In dat geval kon hij de uitgave van Verberg als richtsnoer (script) gebruiken.

Hoe dan ook, bovenstaand citaat uit de voorrede laat iets van de verontwaardiging zien die de uitgave van Verberg bij zijn Amsterdamse collega veroorzaakte. Vooral het feit dat Verberg het werk van Bredero niet secuur genoeg zou hebben behandeld, zorgt voor weerzin. Volgens Vander Plasse zou Verberg niet hebben beschikt over een autograaf (of autografen), slechts over een slordig afschrift, dat inging tegen 'den rechten geur ende eyghen sin van des Dichters soete spreucxkens'. Bovendien was de lezer volgens Vander Plasse niet gediend met een uitgave die geen verantwoording vooraf had gegeven. Weliswaar kan deze nieuwe (tweede) uitgave een commercieel oogmerk hebben gehad omdat Vander Plasse als geen ander wist dat opvoeringen van Bredero's klucht(en) en toneelstukken op De Eglentier (en Nederduytsche Academie) uitermate succesvol waren geweest, maar zijn verdiensten lagen in de eerste plaats in zijn kantoorboekhandel en in de verkoop van boeken. De uitgeverij was een neven-activiteit (zie Borst e.a. 1988: 332). Bovendien voelde Vander Plasse als vaste uitgever van Bredero zich na diens dood verplicht de belangen van zijn jeugdvriend te behartigen (Jansen 2019: 76-77).⁸ Voordat Verberg of een ander op het idee zou komen nog meer kluchten van Bredero 'slordig' uit te geven, haast Vander Plasse zich naar eigen zeggen de *Molenaar* en de andere kluchten 'op het bequaemste nu in suyveren druck' te presenteren, dus op de beste wijze in een uitgave zonder fouten. De lezer zat immers niet te wachten op 'een onvol-maect ende slordich werck' als dat van Verberg.⁹

De geschetste situatie vraagt om nader onderzoek naar beide uitgaven. Zij neemt ons mee naar een driehoek: Verberg – Vander Plasse – Bredero. Allereerst roept het de vraag op hoe terecht de opmerkingen van Vander Plasse over de eerdere editie zijn. Maar interessanter wordt zo'n vergelijking als we op basis van de verschillen iets kunnen zeggen over de manier waarop Bredero zijn klucht heeft vormgegeven. Bij de vergelijking van beide uitgaven laat ik de vele spellingsverschillen achterwege die ogenschijnlijk samenhangen met de spellingsvoorkeur van de zettters. Door te kijken naar verschillen in het gebruik van woorden, ritme

7 Zie Bredero 1971: 12. Dat zou betekenen dat de *Klucht van de Molenaar* waarschijnlijk is opgevoerd, waar verder niets van blijkt.

8 Zie ook Kruyskamp in: Bredero 1973: 9. In 1620 verscheen bij Vander Plasse een herdruk van Bredero's kluchten en ook in latere jaren werd de *Molenaar* door hem uitgegeven (1622, 1629, 1637), in 1644 bij zijn weduwe. Uitgaven bij anderen (1622, bij Pieter van Waesberghe; 1644, bij Joost Hartgers; en 1678, bij Jan Claesz. ten Hoorn) gaan steeds overwegend terug op de uitgave van Vander Plasse, met uitzondering van de verzen 333 en 560, die met de druk van Verberg overeenstemmen (Bredero 1926: xciii).

9 'Den drucker tot den leser' (in: Bredero 1619, fol. E2recto-verso): 'Wes halven ick my ghe-noechaem voor genoot-saeckt hiel, soo dese, als oock zyne andere kluchten, vande *Ghestolen Koe*, den *Quacksalver*, ende *Symon sonder Soeticheyt*, te gelück op het bequaemste nu in suyveren druck te verhaesten: dat by avontueren niet weder een ander kome, als de haen over de kolen loopen, mis handelende zyne voornoemde andere kluchten, als desen jeghenwoordighen gedaen is. U.E. vriendelicke Leser daer en tusschen met een onvol-maect ende slordich werck payende'.

en stijl, en naar weggelaten en van plaats veranderde verzen kunnen we mogelijk conclusies trekken over de status van beide uitgaven. Hiernaast zal ik het gebruik van het dialect en het persoonlijk voornaamwoord 'gij' in beide edities onderzoeken. De kwestie is niet zonder belang gezien de pretentie van Vander Plasse om op basis van Bredero's eigen handschriften een 'zuivere' tekst te bieden die niet, zoals de eerdere editie van Verberg, ingaat 'tegen de ware geur en de eigenlijke betekenis van de aangename formuleringen van de dichter'. Is die pretentie gerechtvaardigd? Door het ontbreken van Bredero's handschriften valt dat niet te bewijzen. Maar dat Vander Plasse hier niet onwaarheid spreekt, is in het onderstaande mijn aanname, ook omdat andere, toetsbare, onderdelen van zijn inleidend betoog niet gelogen of overdreven zijn gebleken (zie hierna). Bovendien heeft recent onderzoek naar de relatie tussen Bredero en Vander Plasse meer inzicht gebracht in de grote betrokkenheid, inzet en werkwijze van deze uitgever, los van zijn commerciële oogmerk (Jansen 2018; Jansen 2019). Met andere woorden, omdat we geen handschriften van Bredero bezitten, kan een vergelijking tussen beide uitgaven ons pas zicht geven op de subtiliteiten waarmee Bredero zelf doelbewust, via taal en stijl, en met gebruik van versritme en dialect, zijn toneeltekst vormgaf *indien* we ervan uitgaan dat Vander Plasse inderdaad over een handschrift van Bredero beschikte en dit minutieus omzette in een gedrukte versie, zoals hij pretendeert. Zonder deze aanname brengt het onderhavige onderzoek ons weinig verder dan het constateren dat bepaalde passages in beide edities van elkaar afwijken of corrupt zijn. De relatie met Bredero maakt de casus interessant.

Een uitvoerige vergelijking van beide uitgaven gaat hieraan vooraf. Hoewel J.H.W. Unger, A.A. van Rijnbach en J. Daan hier al eerder aan hebben gewerkt, blijken hun conclusies onzorgvuldig, selectief, en in enkele gevallen zelfs aantoonbaar onjuist (zie onder). Unger (1884: 43) onderschrijft Vander Plasses kritiek op zijn concurrent op basis van de (matige) kwaliteit van Verbergs uitgave:

Dat hij [Vander Plasse] inderdaad waarheid sprak, is zeer duidelijk uit den tekst op te maken. Vele plaatsen zouden doen gissen, dat dit 'uyt-schrift' [afschrift, de tekst waarop Verberg zich baseerde] gemaakt is volgens het gehoor, dus een afschrift in den Schouwburg vervaardigd of door iemand, die de rol van buiten kende.

Volgens Van Rijnbach wilde Vander Plasse door zijn negatieve kwalificatie van Verbergs uitgave 'nog eens extra de voortreffelijkheid' van zijn eigen editie doen uitkomen (Bredero 1926: XCIII). Want uit een nadere vergelijking tussen beide edities bleek Van Rijnbach dat Vander Plasses veroordeling van de eerdere druk 'zeer overdreven' was: 'er ontbreken inderdaad twee versregels' in de druk van Verberg, maar de lezingen van Vander Plasse verdienen volgens hem 'lang niet altijd' de voorkeur boven die van Verberg. De meeste verschillen zijn 'slechts spellingsverschillen of typografische verschillen' (Van Rijnbach, in Bredero 1926: XCIII). In een aantal gevallen vindt Van Rijnbach de lezing van 1618 zelfs beter dan die van de latere druk. Hiervan geeft hij 'enkele voorbeelden' (zie onder) om te concluderen: 'Uit deze feiten blijkt wel, dat er geen voldoende grond is voor het afbrekend oordeel van Van der Plasse over de druk van 1618 (H)'. Van Rijnbach besluit niet de druk van 1619 maar die van Verberg uit 1618 aan zijn editie ten grondslag te leggen.

Jo Daan sluit zich in haar uitgave van Bredero's *Kluchten* (1971: 231) bij het oordeel van Van Rijnbach aan:

De verontwaardigde kritiek waarmee Van der Plasse deze vroegste editie te lijf gaat, is stellig meer ontstaan uit commerciële dan uit literaire motieven. Het verschil tussen de gesmade druk van Verberg en de luidkeels aangeprezen druk van Van der Plasse zelf, is in feite tamelijk gering; de ene is beter, de andere bepaald slechter dan Van der Plasse de lezers wil doen geloven.

De opvatting van Van Rijnbach en Daan dat Vander Plasse zich meer door commercie dan door iets ander liet leiden, acht ik te gemakkelijk. Ook zou het verschil tussen beide uitgaven 'tamelijk gering' zijn. Zo'n oordeel is uiteraard subjectief. Van Rijnbach en Daan geven in hun uitgave van respectievelijk de druk van Verberg (1618) en die van Vander Plasse (1619) in een apparaat per vers de verschillen tussen beide drukken, en ook die met (enige) latere zeventiende-eeuwse uitgaven. Aangezien het apparaat niet altijd alle varianten weergeeft,¹⁰ heb ik beide uitgaven nogmaals nauwkeurig met elkaar vergeleken en zal ik sommige gevallen nader bespreken.¹¹ Met deze bijdrage wil ik onderzoeken in welk opzicht er ingrijpendere tekstuele afwijkingen zijn. De relevantie van deze vergelijking wordt zoals gezegd versterkt door de opmerking van Vander Plasse dat de eerdere versie (van Verberg) ingaat tegen 'den rechten geur ende eyghen sin van des Dichters soete spreucxkens'. Hiermee laat namelijk de derde schakel (Bredero) uit de driehoek zich op een andere manier zien, via de suggestie van uitgever Vander Plasse dat hij Bredero's tekst nauwgezet weergeeft.

Daan en Van Rijnbach gebruiken bij hun vergelijking tussen beide uitgaven de kwalificatie 'beter' en 'slechter', wat zou betekenen dat er een gewenste versie bestaat. Dat laatste lijkt mij pas evident als een van beide edities corrupt is. Ik zal in de paragrafen 2 en 3 de verschillen onderzoeken aan de hand van een aantal bijzondere passages. Hierbij kijk ik niet alleen naar welke verzen eventueel corrupt zijn maar ook naar graduele verschillen, zoals welk van beide versies vollediger is, minder slordig, begrijpelijker. Hiernaast zijn er diverse plaatsen waar de ene uitgave in stilistisch of ritmisch opzicht een evenwichtiger of grammaticaler tekst biedt, of tekst die beter aansluit bij de omliggende verzen. Vervolgens bestudeer ik de verschillen in het gebruik van dialect (in paragraaf 5) en het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord 'gij' (paragraaf 6). Doel van het onderzoek is om op basis van de vergelijking een ander zicht te krijgen op de manier waarop Bredero zijn verzen vormgaf en dialectvormen gebruikte.

¹⁰ Zo is het apparaat in de editie Daan (Bredero 1971) bij de verzen 395 en 476 onvolledig.

¹¹ Van de editie *Kluchten* (Bredero 1619) zijn meerdere exemplaren bekend, die lichte verschillen vertonen. Zie Van Selm 1982: 16-17. Ik neem hier het exemplaar dat Daan als basis voor haar uitgave gebruikte (UB Amsterdam, OTM: o 63-7263) en vermeld indien relevant verschillen met andere exemplaren (Utrecht, Den Haag).

2 H 'beter' dan A?¹²

Voordat ik details in de vergelijking tussen de editie van Verberg (H) en die van Vander Plasse (A) bespreek, moet worden opgemerkt dat beide uitgaven de complete klucht van het eerste tot het laatste vers geven (H heeft twee verzen minder). De meeste passages zijn vrijwel identiek, ook wat het dialect betreft, met hoogstens lichte spellingsverschillen en enige aanpassingen (zie hierna). Spellingsverschillen hangen deels samen met de vrijheid van de zetter om een eigen of aangepaste spelling te gebruiken (Van Rijnbach, in Bredero 1926: xcii). Door het ontbreken van een handschrift kunnen we hier niets naders over zeggen.

Een aantal verschillen tussen de tekstversie van H en A heeft Van Rijnbach (in Bredero 1926: xciii) al aangestipt. Hij noemt vijf gevallen waar H 'beter' zou zijn dan A: vss. 17, 37, 118 ('waar *op raden komen* toch meer Hollands is dan *op galeyen*'), 157/8, en 343/4.¹³ Daar valt wel wat op af te dingen: vs. 37 betreft een evidente zetfout in A (er staat 'Een peghelyck' i.p.v. 'Een yeghelijck'). Het geval in de verzen 157/8 gaat niet over een verschil tussen H en A, maar tussen enerzijds H en A en anderzijds latere drukken. Het gememoreerde geval in vs. 118 betreft een passage in de klucht waar over de bestraffing van een schurkenstreek van een buurman wordt gesproken, ofwel 'op raden' (door radbraken) ofwel 'op galeyen' (als galeislaaf). Beide lijken me mogelijk. In vs. 17 komt in H het woord 'so' voor, waardoor de aansluiting met vs. 18 op een andere manier functioneert: 'het herommenes is [so] van alle deucht vervreemt, / Dat...' Maar A heeft geen corrupte lezing want vs. 18 is hier een bijwoordelijke bijzin (van reden): 'het herommenes is van alle deucht vervreemt, / Dat het veul eer de loghen dan de waerheyten aen-neemt'.

Er blijft dan maar één 'Van Rijnbach-plaats' over, namelijk (1), waar H voor ons iets gemakkelijker te begrijpen valt dan A:

(1) AELTJE

H: Nou vaer neemt iou plaats, nou Kijnt wel „sit,

A: Nou vaer neemt jou plaets. Nou Trijn Jans sit neer.

PIET

H: Wat, wat is dit. Ick wil dat gy teugen my over ande tafel„ sit.

A: Wat? wat is dit? sit teugen mijn over, want ick dit keer.

TRIJN JANS

H: Neen ick bedanckie, ick sit wel, ick sel hier wel blyven,

A: Neen ick bedanckje, ick sit wel, ick sel hier wel blyven. (vss. 343-345)

¹² De formulering 'beter dan' is die van Van Rijnbach (Bredero 1926: xciii). Ik gebruik die in het navolgende met voorbehoud. Slechts indien een van beide versies corrupt is, kan deze kwalificatie gebruikt worden (zie hierna). De editie Verberg (1618) noem ik H, die van Vander Plasse (1619) noem ik A.

¹³ Mogelijk moet aan dit lijstje nog vers 560 worden toegevoegd:

H: Neen byget maeckt ons gien kruijen, of ick stoot iou 't hert„ of.

A: Neen byget maeckt ongs so gien kruys of ick stoot iou 'thert of.

Beide lijken mogelijk, maar aangezien de latere drukken 'kruyen' (kruiden?), hebben, zou A corrupt kunnen zijn. Zie de editie Daan 1971: 237 (opmerking bij vs. 560).

In de variant van A levert de zinsnede ‘want ick dit keer’ een interpretatieprobleem op, althans in een gelezen tekst. Waarop slaat het ‘dit’?¹⁴ Bedoelt Piet dat hij de situatie (de zitposities) wil omkeren? Of moeten we hier aan het werkwoord ‘keren’ in de betekenis van ‘schoonmaken’ denken (vgl. *Nieuwe bezems keren goed*) en wijst Piet dus op enig vuil (‘Wat? wat is dit?’) die op de plaats (tegenover hem) zou liggen dat hij nog snel wegwerkt zodat Trijn daar kan gaan zitten? Het is toch wel de plaats waar Aeltje gewoonlijk zit, dus Piet zou dan in driedubbel opzicht zijn vrouw voor het hoofd stoten, vanuit een komisch contrast.¹⁵ De Rotterdamse editie van Van Waesbergen uit 1622 neemt de versie van A over (Bredero 1622: fol. Ccc3verso). Maar de latere uitgaven van Vander Plasse hebben een simpeler versie (2), die aan de lastige interpretatie van het vers in A tegemoetkomt:

- (2) AELTJE
 Nou vaer neemt iou plaets. Nou Trijn Jans, wel wat is dit.
 PIET
 Ick wil hebben datje teghen mijn over ande tafel zit.¹⁶ (vss. 343-344)

3 A ‘beter’ dan H?

De lijst van plaatsen waar A volgens Van Rijnbach een ‘betere’ versie geeft dan H is even lang. Hij noemt hier de verzen 26, 66, 171, 185 (186) en 263.¹⁷ Daar kunnen nog de verzen 556 en 577 (een zetfout in H) aan worden toegevoegd (zie onder).¹⁸ Het ontbreken van twee complete verzen in H is merkwaardig, gezien de verder tamelijk grote gelijkens van de twee teksten. Die verzen luiden in A:

- (3) PIET *uyt*.
 Gans lyden hoe raecht een man somtijts te peert byget.
 Ick hebber mijn ruyntge soo recht scherp op e wet. (vss. 423-424)

De verzen bevatten een tweetal vloeken en seksuele beeldspraak met paardrijden. In vertaling: Verdorie, hoe komt een man soms op een vrouw terecht, Goddomme; ik heb er mijn pik al stevig op voorbereid. Het geval verschaft Vander

¹⁴ Daan (Bredero 1971) geeft bij dit vers geen annotatie. Kruyskamp (Bredero z.j.: 127) verklaart het vers, maar niet de laatste vier woorden: ‘ga tegenover mij zitten, ik wil niet dat je daar zit (waar Aeltje haar een plaats gewezen heeft)’.

¹⁵ Immers, Piet negeert Aeltjes wens (vs. 343), hij beslist dat Trijn op de plaats van zijn vrouw mag zitten, en suggereert dat die zitplaats vuil is. Het contrast is dat tussen de fatsoenlijke stadsvrouw en de ‘slonzig’ geachte Aeltje. In H ontbreekt dit komische contrast.

¹⁶ Bijv. in Bredero 1638, fol. G3recto. Ook in deze versie zou een regieaanwijzing niet misstaan, namelijk dat Aeltje ‘wel wat is dit’ tegen Piet zegt, die Trijn naar de plaats tegenover hem heeft gedi-rigeerd, die normaal door Aeltje wordt ingenomen.

¹⁷ Van Rijnbach (in Bredero 1926: xciii) vermeldt ook nog bijzonderheden over de relatie tussen A, H en andere zeventiende-eeuwse drukken (B-M): ‘eigenaardig is het dat soms A en H overeenstemmen tegenover B, I, K en M, bijvoorbeeld in vs. 75, 106, 122, 190 en 309, doch ook weer omgekeerd B, I, K en M met H overeenstemmen tegenover A in vs. 333 en 560’.

¹⁸ Verdenius (1946: 99) noemt nog een ‘verbetering’ van de latere druk in vers 119: H: ‘Ik seyden altemets, ick prijsje, Fytje, datje niet en veynst’, tegenover A: ‘Ick seyde altemet, ick prijsje Fijtje, datje niet ien ding veynst’ (*niet een ding* = helemaal niet). Verdenius verkiest hier A op basis van het dubbelrijm met *spring heynst* in vs. 120.

Plasse munitie in zijn bericht 'Den drucker tot den leser' om de eerdere uitgave te veroordelen ('... ja, [...] hele regels die erin weggelaten [...] zijn'; 'onvol-maect ende slordich werck'). Van de door Van Rijnbach genoemde plaatsen kunnen de verzen 66 en 186 op zetfouten worden teruggebracht. Dat geldt ook voor vers 577 (waar H 'nevel' heeft voor het correcte 'evel' of 'euvel' in A).

Vers 263 geeft een ander onderscheid. Trijn zegt daar tegen Piet dat haar man nooit iets liever ziet dan dat Trijn zich kuis houdt ('kuys hou' (A)), wat iets logischer is dan dat hij haar thuis wil laten blijven ('my 't hays hou' (H)). Dat laatste zou namelijk betekenen dat de reis van Trijn naar Leiden (zie vs. 51) tegen de wil van haar man heeft plaatsgevonden, waarvan verder niets blijkt.

In vers 556 is in H het woord 'wif' weggefallen, waardoor de uitspraak op Piet en niet op zijn vrouw betrekking heeft: 'ick mach niet lijen datse myn [wif] ofsoenen', wat eveneens onlogisch is.

Het omdraaien van woorden leidt in (4) en (5) tot een semantisch en stilistisch (ritmisch) betere variant in A:

- (4) H: En nou, ick juyst uyster weer egaen bin nou is de Poort toe,
 A: En nou ick uyster weer geegaen bin nou is juyst de poort toe (vs. 2)
 (vert. H: En nou, juist nu ik buiten adem ben, is de poort gesloten; vert. A: En nou ik buiten adem ben, nu is juist de poort gesloten)
- (5) H: 't Scheen al de windt zijn kracht op onse molen uyt spooch.
 A: 't Scheen de wijnt alsen kracht op onse meulen spooch (vs. 26)
 (vert. Het scheen dat de wind al z'n kracht op onze molen spuwde)

Door het voorzetsel 'in' lijken de verzen van H in (6) minder begrijpelijk:

- (6) H: ick moet inde roo-kuwen
 A: ick moet de roo-kuwen
 H: Sels bewribbelen, en schoon maken, en 't bloed daer uyt duwen,
 A: Sels bewribbelen en schoon maken, en 't bloedt daer uyt duwen. (vss. 171b-172)

De vorm 'bewribbelen' is als frequentatief van 'wribbelen' een hapax (zie het WNT i.v. 'wribbelen'). De betekenis van de verzen zal moeten luiden: 'Ik moet zelf de vissen (de rode kieuwen) uitwassen, schoonmaken en het bloed eruit duwen'. Het ligt voor de hand dat 'bewribbelen' een overgankelijk werkwoord is.¹⁹

De twee drukken geven ook een andere versie in (7). A heeft hier een gevarieerder woordkeuze ('so drilden de vleugels' is toegevoegd). Het laatste vers is in H korter dan in A. Hiermee wordt de versie van A evenwichtiger in vergelijking met de lengte van omliggende verzen. Die tellen in H steeds 12-18 lettergrepen. Vers 29 heeft er slechts 10:

- (7) H: So gilden de plancken, so kraeckten de sporten.
 A: So kraeckte de trappen, en so verbrangst gilden de sporten.
 H: Ick docht altemet daer me selt hiele sootje van boven neer storten:
 A: Ick docht altemet daerme sel't hiele sootje van boven neer storten,
 H: So kraeckten de trappen, daer stont niets stil,
 A: So drilden de vleugels, so rammelden de plancken, daer stont niets stil, (vss. 27-29)

19 Volgens Verdenius (1946: 100) kan de lezing van H 'niet juist zijn'.

De lezing van H in (8) lijkt minder grammaticaal:

- (8) H: Seker s'is daer niet hong of, wy blyven even groot,, vrient.
A: Seker s' is daer niet hong of, wy blyven even goet vrient. (vs. 268)

De vaste uitdrukking is namelijk 'even goede vrienden blijven'; H kiest voor 'groot vrient' en geeft zo de voorkeur aan dubbelrijm met 'broot,, lient' in 267.

Het ontbreken van woorden (ellips) leidt bij H soms tot een minder vloeiende constructie, zoals in (9), hoewel dit in deze periode niet ongebruikelijk is (Mooij-aart & Vander Wal 2011: 99):

- (9) H: As ien duyvel op ien siel. Wel hey, hoe gy so droomich Joost?
A: As ien duyvel op ien ziel. Wel hey! hoe koom gy so dromich Joost? (vs. 535)

In het gebruik van regieaanwijzingen is (de zetter van) H onvollediger. Na 364 staat in H: 'Aaltje, mette kan, binnen', tegenover A: 'Aeltje met de kan binnen'.²⁰ De regieaanwijzing 'Piet binnen' (A) na vs. 583 ontbreekt in H. In A neemt Piet in dat vers (583) ook afscheid van het publiek met een 'ghedieu'. In H ontbreekt dat.

4 A even goed als H?

Bij de vergelijking komt een groot aantal varianten tevoorschijn waaraan geen bijzondere voorkeur voor de ene of andere lezing kan worden afgeleid.²¹ Het gaat hier steeds om relatief kleine verschillen, maar die worden interessant als we aannemen dat H afkomstig is van een 'slordig afschrift' dat ingaat tegen Bredero's 'soete' (aangename, welluidende) formuleringen, terwijl A Bredero's tekst en bedoeling nauwkeurig(er) weergeeft. Dit rechtvaardigt een korte opsomming van de meest opvallende plaatsen.

In meer dan 25 verzen bevat A extra woorden ten opzichte van H. Het omgekeerde komt minder vaak voor en daar gaat het altijd om een enkel woordje (vss. 359, 458, 466, 493, 506, 547). In een aantal gevallen leiden die extra woorden tot een iets explicieter, welluidender variant. Soms (bijv. vss. 29, 62, 169) is het vers hierdoor wat evenwichtiger qua lengte of loopt het ritmischer, soms (bijv. vss. 131, 416, 524) versterkt of specificeert het woord een uitdrukking.

In (7) constateerden we al dat vers 29 in H tien lettergrepen bevatte, uitzonderlijk weinig ten aanzien van omliggende verzen, terwijl A er zeventien heeft. Het zelfde geldt voor (10), waar A niet alleen evenwichtiger qua lengte is, maar ook iets welluidender:

- (10) H: Seper, me dunckt, je lijckt jou selven niet.
A: Seper me dunckt je lijckt jou selven in't minste niet. (vs. 416)

²⁰ 'Mette kan' kan als een afwijking worden beschouwd, omdat H na vs. 366 heeft: 'Aaltje met de kan weer uyt'.

²¹ Ik noem er hier ter illustratie slechts enkele: 'dickwils' (H) tegenover 'veeltijts' (A) (vs. 270), 'de sotte luy' (H) tegenover 'die soete luy' (A) (vs. 383), 'as ien Bock op ien haver-sack' (H) tegenover 'as ien geyt op ien haver sack' (A) (vs. 534), 'O gy schellem!' (H) tegenover 'O gy schrobber' (A) (vs. 543), en 'Sykje an den Overtoom' (H) tegenover 'Lijsje an den overtoom' (A) (vs. 433).

De volgende voorbeelden geven verzen waarin grotere tekstdelen (twee of meer woorden) in H ontbreken. A is hier explicieter:

- (11) H: Of 't sinnen miest hoere-kotten, en datjer onverhoets quam:
A: Of 't zijn maer hoere-kotten en kufjens. Datmer onverhoets quam (vs. 15)
- (12) TRIJN JANS
H: Kenje wat veteranen vetert jou lief, jou bruyt.
A: Kenje wat veteranen vetert iou wijf, jou lief, iou bruyt. (vs. 79)
- (13) H: Soo moeten wyer ien helle maent by leggen en vasten.
A: So moeten wy ien hiele maent by-legghen, en winnen't weer met vasten. (vs. 202)
- (14) H: Y wat, ick stick schier van dorst, laet eens overvlieghen,
A: Y wat, ick stick schier, nou Melis kijntje laet eens overvliegen (vs. 358)

H lijkt in (14) juist explicieter dan A. Maar de toevoeging 'van dorst' in H wordt niet direct in A gemist aangezien het eropvolgende vers (359) dezelfde informatie geeft ('ick heb sulcken schrickelijcken dorst'). Piet noemt zijn vrouw (Aeltje Melis) in A bij haar familienaam: 'Melis kyntje'. Een dergelijk liefkozend gebruik van de 'vadersnaam', een genitiefverbinding als vocatief, komt ook bij Samuel Coster voor ('Krijnen kint') (Overdiep 1935: 305 (§ 264)).

In (15) heeft het woord 'heftich' in H een andere functie dan in A: in H is het een bijvoeglijk naamwoord, in A een bijwoord (beide varianten zijn goed mogelijk):

- (15) H: Tansgis als ick met iou man allienich was, doe
A: Tansjis as ick mit jou man allienich was, hy vraechdeme doe
H: Was hy so heftich, ick kon hem met geweld niet van mijn lijf houwen.
A: So heftich, ick kon hem mit geweld niet van mijn lijf houwen. (vss. 396-397)

In (16) gebruikt Trijn in H een imperatief, terwijl de conditionele constructie in A ervoor zorgt dat beide verzen bijeen blijven. Beide constructies zijn mogelijk:

- (16) TRIJN JANS
H: Wel Aaltie Melis, nou iou selven wel besiet,
A: Wel Aeltje Melis, asje nou jou selven wel besiet,
H: Seper, me dunckt, je lijckt jou selven niet.
A: Seper me dunckt je lijckt jou selven in't minste niet. (vss. 415-416)

Wanneer we de genoemde gevallen uit de paragrafen 2, 3 en 4 samenvattend overzien, dan blijft het aantal plaatsen waarin H 'beter' zou zijn dan A beperkt tot één geval (1), terwijl er meer plaatsen zijn waar A een 'betere' (d.w.z. een naar mijn oordeel vollediger, begrijpelijker) variant biedt, zoals in de verzen 423/4 (3), 263, 566, 171/2 (6). Hiernaast zijn er diverse plaatsen waar A een stilistisch of ritmisch evenwichtiger of een meer grammaticale versie biedt, maar voor veel varianten is geen duidelijke voorkeur uit te spreken.

5 Dialectgebruik

Op basis van het aantal corrupte plaatsen zou de editie van Vander Plasse als de (iets) ‘betere’ (Van Rijnbach) mogen worden beschouwd, omdat in H nogal wat woorden en verzen ontbreken en verhaspeld zijn. Het perspectief van vergelijking tussen beide edities wordt echter aanzienlijk weidser als we daar ook de verschillen *binnen* woorden bij betrekken. Ik doel dan vooral op het gebruik van dialect. In Bredero’s komische toneel treden personages op uit de lagere sociale kringen. Ze praten in een spreektaal-achtige stijl die lijkt op de taalvariëteit die op dat moment in Amsterdam werd gesproken (Versloot, Hengst, & Huisman 2012: 41), de Amsterdams-Hollandse taal, met (mogelijke) accenten vanuit het omringende Amstelland en Waterland (Versloot 2003: 22-24, 27). Bredero moet precies te werk zijn gegaan bij de spelling van dialectvormen. In de voorrede bij het *Gheestigh Lied-Boecxken* (circa 1618) vertelt hij dat hij woordkeus en uitspraak op het boertige milieu had afgestemd. Dialect had hij zo goed mogelijk weergegeven, maar dit had zo zijn beperkingen (*mijn vertaling*):

... de liedjes hebben zeker een aardje naar mij, hun vaartje, die er ooit veel plezier aan beleefde hoe de boeren met elkaar omgaan. Hun boertige trekjes zullen zij [de liedjes] zo levendig mogelijk naspelen en naspreken, indien u hen niet hindert of tekort doet in de eigenaardigheid van hun uitspraak. De oude Amsterdamse en Waterlandse taal zijn zij zo nabij gekomen als onze (helaas te weinige) letters het toelieten. Veel oude en onder de boeren gebruikelijke woorden hebben zij zich eigen gemaakt...²²

Met genoegen had Bredero de boeren beluisterd, misschien op de Amsterdamse markten. De liedjes zouden de ‘boertige trekjes’, de eigenaardigheid van de boeren en hun taaltje, zo levendig mogelijk ‘naspelen en naspreken’. Bredero voegt hieraan toe: ‘indien u hen niet hindert of tekort doet in de eigenaardigheid van hun uitspraak’, dus als u die boerse eigenaardigheden in het taalgebruik (dialect) op de juiste manier kunt reproduceren. Van zijn kant had hij de fonetische weergave van dat dialect nauwkeurig in letters omgezet, maar hij realiseerde zich dat het lettersysteem ontoereikend was om de dialectische fonemen juist of volledig weer te geven.

Hoe Bredero bestaande letters gebruikte om de dialecten tot hun recht te laten komen, blijkt goed uit de kluchtige taal, waar we andere klinkers en klanken vinden dan in zijn niet-komische teksten. Als voorbeeld hiervan noemt Verdenius (1946: 134-135) de *s* in het woord *kynts* (kind): ‘Bredero kan dus in zijn Amsterdams achter het woord *kynt* een spiranties geluid [een sisklank] hebben gehoord’, wat hij in zijn spelling van het woord met de slot-*s* weergaf. Hoeveel het Bredero er ook aan gelegen was de dialecten nauwkeurig op te tekenen, dit betekent niet

²² Bredero 2011: 224-225: ‘... sy hebben voorseker een aartjen van my haar Vader, die wel eer een sonderlinge wel-lusticheydt uyt der Boeren ommegang haalde, welcker boertige treckjes zy op het levendigste na spelen en spreken sullen, indien ghy haar niet en steurt noch en verkort in haer eygenschap van uytspreek, de oude Aemsteldamsche en Waterlandsche Taal hebben sy so nagekomen als haar onse (doch te luttel) letteren toelieten. Veel ouwde en gebruyckelijcke wóórdén der Land-luyden hebben zy inne ghenomen...’

dat ze steeds consequent zijn weergegeven.²³ Bovendien kunnen er varianten zijn waarmee hij personages individueel kleurde of waarmee hij een specifieke situatie invulde (zie onder). Mogelijk ook liggen er slordigheden van anderen op de loer. De uitgever en zetter moesten nauwkeurig van handschrift naar druk werken, en in verhoogde mate geconcentreerd blijven omdat die taal afweek van gangbare en daarmee 'herkenbare' vormen en patronen.

Volgens Weijnen (z.j.: 10) was een aantal klanken in het begin van de zeventiende eeuw, en dus ook in de kluchten van Bredero, 'minder beschaafd': *borger* (burger), *lock* (luck), *keuningh* (kooning), *seun* (zoon), *stick* (stuck), *him* (hem), *bin* (ben), *mit* (met). Dat geldt ook voor minder formele vormen als *ien* (een), *gien* (geen), *stien* (steen), *speulen* (speelen), *deuse* (deze), en *veul* (veel). Het voltooid deelwoord in de Amsterdamse spreektaal kent meestal *e*-participia, dus *esien*, *emaect*, terwijl Bredero altijd *eweest* (geweest) schrijft (Versloot, Hengst, & Huisman 2012: 47). Sterk dialectisch zijn ook de gegutturaliseerde vormen *angder* (ander), *wangt* (want), *ongse* (onze) en *mongt* (mond) (Weijnen z.j.: 10), en lidwoorden, adjectieven zonder de buigings-n.²⁴ Deze vormen golden als onbeschaafd. Dergelijke taalkenmerken komen namelijk bijna niet voor in het formele taalgebruik (Van der Wal & Van Bree 2008: 228). Auteurs van komisch toneel legden ze volgens Schönfeld boeren en plat Amsterdams sprekende personages in de mond (Van Loey 1970: 102), misschien soms ook in overtrokken vorm (Van der Wal & Van Bree 2008: 227).

Voor de *Klucht van de molenaar* zal gelden wat Daan voor Bredero's kluchten en Minderaa en Zaalberg voor *Moortje* hebben opgemerkt: 'Het taalgebruik kan in individueel verschillende mate "dialectisch" zijn: het gehalte aan dialectvormen wisselt naar leeftijd, stand en omstandigheden' (Bredero 1984: 66). Volgens Daan lijkt het soms of Bredero een situatie door een groter aantal dialect- of sociolect-verschijnselen heeft willen typeren. Bredero intensiveert bijvoorbeeld het dialect in situaties waarin de spreker dronken is, grappig wil zijn, of alleen is en zich niet beter hoeft voor te doen dan hij of zij in de kluchtwerkelijkheid is (Daan 1984-1985: 257-259).

In de *Klucht van de molenaar* vindt een confrontatie plaats van de stadse Trijn Jans met drie lieden uit het buitengebied: de molenaar Piet, zijn vrouw Aeltje en de knecht Joost. Maar het taalgebruik van alle vier is (overwegend) Amsterdams of Waterlands. Trijn wordt wel getekend als een fatsoenlijke stadsvrouw, maar uit niets blijkt dat ze uit de hogere kringen afkomstig is. Of er verschil is tussen de taal van de stadsvrouw en die van de overige personages (vgl. Van der Wal & Van Bree 2008: 229) heb ik niet onderzocht. Als we kijken naar het verschil tussen de twee uitgaven, dan komen in beide de meeste van bovengenoemde dialectvormen in ruime mate voor en beide drukken zijn in dit opzicht vrijwel gelijk.

23 Pannekeet 1999: 87. De Vooys meent (in Bredero 1920: xxx) over de *Spaanschen Brabander* nogal suggestief, 'dat Bredero's taal niet geheel zuiver het levende Amsterdams van zijn tijd weergeeft', en dat deze 'wemelt van inkonsekwenties, die voor een groot deel op rekening van de schrijver komen, deels onder invloed van het litteraire taalgebruik (b.v. in de buiging) deels door een zekere achteloosheid in kleinigheden die de kunstenaar als bijzaak beschouwde'.

24 Verdenius (1946: 19-29, 'Bredero en het Amsterdams') beschrijft hier een aantal klanken, die Bredero tamelijk consequent vanaf zijn vroegste komische teksten, in dit geval de komische scènes in zijn *Treurspel van Rodd'rick ende Alphonsus* (opgevoerd in 1611), heeft gebruikt.

In het hiernavolgende gaat het me om taalverschijnselen die in de twee edities van elkaar afwijken. Welke verschillen zijn op te merken in het gebruik van klinkers, het verleden deelwoord en gutturalisering als in *wongder* (wonder)?²⁵ Niet staat dus het gebezigde dialect in de klucht centraal, maar wat (volgens Vander Plasse) in het dialectische woordgebruik mogelijk tot ‘den rechten geur ende eyghen sin van des Dichters soete spreucxkens’ gerekend mag worden. De vraag is dan in hoeverre A in dit opzicht afwijkt van H. Of, sterker geformuleerd, in hoeverre kleurde Bredero (vide Vander Plasse) zijn ‘soete spreucxkens’ met meer, minder of andere dialectvormen dan uitgever Verberg deed (of kon doen) op basis van ‘het slordige afschrift’ waarmee de laatste het volgens Vander Plasse moest stellen.

Er zijn vele honderden spellingsverschillen tussen H en A, waarvan het niet altijd duidelijk is of en zo ja, welke betekenis de variant precies heeft. Dat blijkt al goed uit het eerste vers waar A *gheloopen* heeft en H *geloopen*. De verzen zijn verder identiek. Kwam de spelling steeds conform de drukkerskopij tot stand? Of heeft de gewoonte van de zetter hier meegespeeld? We weten het niet. Maar gesteld dat de drukkerskopij nauwkeurig (en dus letterlijk) werd gevolgd, gaat het in dit eerste vers dan om een uitspraakkwesitie? En hoe zit dat met *'kbin* in vers 3 waar dit in A wordt weergegeven als ‘ick bin’? Praat Trijn hier in A formeler, nadrukkelijker, waar H vooral binnen een jambisch metrum wilde blijven? (‘Ja wel *'kbin* uyt men a'em...’). En even verder, in vs. 25, vinden we ‘locht’ (H) naast ‘lucht’ (A). Is dit een vergissing? Want op basis van onze kennis van Bredero’s dialectgebruik kan de variant ‘locht’ als een afwijkende vorm worden beschouwd. De *o*-klank is namelijk steeds de platte variant van de klinker *a*, zoals in *docht* (vss. 28, 143), *brocht* (vs. 194) en *ebrocht* (vs. 557). Ook elders (vss. 259, 297) wordt de variant ‘lucht’ gebruikt.

Bij de analyse van dialectische varianten tussen H en A valt al meteen op dat het woord ‘molenaar’ op de titelpagina van het stuk in A anders is gekleurd (H: *Molenaer*; A: *Meulenaer*).²⁶ Die iets sterkere dialectische kleuring in A vinden we ook in het stuk zelf. De taalvarianten zijn over de complete kluchttekst en over de vier personages verspreid, maar er doet zich wel een opvallende clustering voor in een aantal passages, zoals in de openingsmonoloog. Hier zet Trijn Jans haar hachelijke situatie uiteen: ze komt met de boot uit Leiden, vindt als eerbare stadsvrouw de poort gesloten, en kan dus de stad niet in. Ze is overgeleverd aan herbergen, ‘hoere-kotten en kufjens’. In de opening van de klucht (vss. 1-20) is haar taal op diverse plaatsen in A beschaafder dan in H (H: *egaen*, A: *gegaen*; H: *men a'em*, A: *mijn aem*; H: *borghers*, A: *burgers*; H: *derf*, A: *durf*, H: *ierst*, A: *eerst*, enz.).²⁷ In de volgende scènes (vss. 32 t/m 106) zijn er minder verschillen, hoewel de taal van

25 Een systematische lijst van dialectvormen geeft Jo Daan als bijlage III in haar editie van Bredero’s *Kluchten* (Bredero 1971: 246-247). Zij baseert zich hierbij op de daar (p. 248) genoemde studies van Nauta, Van der Veen, Stoett en Verdenius.

26 Boven de tekst van de klucht vinden we in H overigens wel: ‘G.A. Brederoos Meulenaer’, maar in de lijst van personages heeft H: *Molenaer* tegenover A: *Meulenaer*.

27 Het gebruik van een (iets) beschaafdere uitspraak in de openingsmonoloog komt overeen met wat er in de *Klucht van de koe* gebeurt. Kruyskamp is het opgefallen dat de gaudief daar in zijn eerste monoloog steeds *een*, *eens*, *geen* gebruikt, niet *ien* enz., waar hij dat verderop in het stuk wel doet (Bredero z.j.: 13).

Trijn aanvankelijk in A 'beschaafder' is (H: *gaeren*; A: *garen*) en Piet wat platter spreekt (H: *alsser*, A: *asser*; H: *oude*, A: *ouwe*). Maar al snel worden de taalvormen van Trijn in A minder formeel, zeker in haar gesprek met Aeltje (52: H: *ben*, A: *bin*; 62: H: *kunnen*, A: *konnen*). Aeltjes taal heeft in A vaker een dialectvorm, vooral waar de twee vrouwen over huiselijke aangelegenheden spreken (vss. 110-124). Waar Trijn in die scène iets zegt of vraagt, is de variant in A vrijwel steeds dialectischer dan in H, bijvoorbeeld in vs. 107 (H: *Alst is moer. Hoe beet gy? A: Ast is moer. Hoe hiet ghy?*). Ook het verhaal dat Trijn met Piet en Aeltje deelt over de ongenoegens die dienstmeiden veroorzaken (vss. 213-225), is in A iets sterker dialectisch aangezet. Dat geldt ook voor Piet in de expressieve passage waarin hij Trijn het vuur aan de schenen legt en haar wil overreden tot een avontuurtje, tot aan het kantelmoment dat hij haar betast (vss. 274-292).

In de volgende scènes zien we iets vergelijkbaars, al zijn er aanvankelijk vrijwel geen dialectverschillen. Als de drie gaan eten, wordt het dialect van Piet en Aeltje in A wel iets platter (vss. 332-370) (H: *ander*; A: *angder*; H: *gesneen*, A: *esneen*). Hetzelfde zien we wanneer de molenaar aan het werk gaat en Trijn haar hart uitstort bij Aeltje over het oneerbare voorstel van Piet (vss. 375-398): de uitlatingen van Aeltje én Trijn zijn in A minder 'beschaafd' (bijv. in A: *ien*, *gien*, *as*, *mit* tegenover in H: *een*, *geen*, *als*, *met*). Maar de taal waarin Piet de moraal van het stuk (van zijn kant) tegenover het publiek uiteenzet (vss. 569-583), klinkt in A formeler dan in H. Opeens gebruikt de molenaar in A een aantal taalvormen, die we niet eerder in het stuk van hem hebben gehoord: H: *sin leven*, A: *zijn leven*; H: *elosen*, A: *ghelesen*; H: *ien*, A: *een*. Ook in het slotwoord van Aeltje vinden we in A een paar beschaafdere vormen (H: *ien*; A: *een*; H: *allienich*, A: *alleenich*), maar verder zijn beide uitgaven hier in dit opzicht vrijwel gelijk.

Wanneer we de taalvarianten van de vier personages apart beschouwen, valt het vooral op dat Trijn in het begin van de klucht in A formeler spreekt dan in H: het betreft tientallen woorden. In het hieropvolgende deel, vooral na vs. 213, wordt haar taal in A juist sterker dialectisch ingekleurd ten aanzien van H. Het personage van Slimme Piet krijgt in A een nadrukkelijker gutturalisering van woorden (H: *onse*, *onder*, *stont*, *ander*; A: *ongse*, *ongder*, *stong*, *angder*) en meer dialect, behalve in zijn slotpleidooi. Het betreft hier meer dan vijftig gevallen. Ook Aeltje is in A zeker dertigmaal dialectischer, platter, minder beschaafd dan in H. Hetzelfde geldt voor knecht Joost, maar zijn rol is klein en de varianten zijn dan ook geringer in aantal.

6 Het gebruik van het persoonlijk voornaamwoord *gij*

Aparte aandacht moet het gebruik van *je* versus *gij* in deze tekst krijgen. H heeft soms 'gy' waar A 'jy' heeft. Daaruit moet meer te concluderen zijn dan dat de zetter een voorkeur voor een van beide had.²⁸ In afwijking met de zestiende eeuw komen in komische spelen uit het begin van de zeventiende eeuw de vormen *je* en *jij* veel voor (Verdenius 1946: 167, 168). De *je-* *jij* en *jou-* vormen werden volgens

28 Vgl. Daan 1984-1985: 254-260. Verdenius, 'De ontwikkelingsgang', in: Verdenius 1946: 175.

Verdenius rond 1610 ‘door ieder Amsterdammer stellig’ gesproken, maar nog niet opgeschreven.²⁹ Deze klanken bestonden naast ‘gij’ of het nog formelere ‘ghy’.³⁰

In komische teksten van Bredero staan *jy* en *ghy* door elkaar, zoals ook Van der Veen (1905) constateerde voor de *Spaanschen Brabander*.³¹ Overdiep en Vermaas zien geen verschil tussen het gebruik van *ghy* en *jy* in het werk van Bredero (Overdiep 1935: 307; Vermaas 2005: 42). In A komt volgens Verdenius (1946: 172) 15 keer *jy* voor, ‘grotendeels met sterke nadruk; bijv. als vokatief met kwalitatieve persoonsnaam er achter 4 maal’. In een flink aantal van die gevallen heeft H daar *gy*. Ook hier is de *j*-vorm duidelijker Amsterdamse spreektaal en minder officieel.³² Zo betreft bijna de helft van alle taalvarianten van het personage Joost deze *j*-vormen in A (tegenover *gy* of *ge* in H). Door het gebruik van de variant *je* in A tegenover *gy/ge* in H wordt duidelijk dat A in dit opzicht meer dialectisch gekleurd is dan H.

Ook tussen *gy* en *ghy* valt onderscheid te maken. Volgens Daan zou de *gh*-spelling in deze tijd de taal van personen uit hogere milieus weergeven (Daan 1984-1985: 259). Dat is in onze klucht niet aan de orde, tenzij personages voornamer (willen) spreken dan ze feitelijk zijn. Opvallend is dat A een grotere voorkeur voor *ghy* heeft: A spelt 11 x *ghy* waar H *gy* heeft. Uit de vergelijking tussen H en A blijkt dat H in totaal slechts drie keer *ghy* heeft, in welke gevallen A daar dan een keer *gy* (vs. 197), een keer *jy* (vs. 505) en een keer eveneens *ghy* (vs. 572) tegenoverstelt. De ene plaats waar beide uitgaven ‘ghy’ hebben, is het vers waarin het op een bord bij het toneel geschreven motto van het stuk wordt geciteerd: ‘Dat ghy niet wilt dat u geschiet...’. Volgens Verdenius (1946: 175) gebruikt Bredero ‘ghy’ in de meer officiële delen, bijvoorbeeld in de aanspraak tot het publiek (vs. 597, in H: *gy*). In vs. 63 (H heeft hier twee keer *gy*, A: twee keer *ghy*) wordt niet het publiek maar het echtpaar Piet-Aeltje toegesproken: ‘Wel salighe luy! ghy hebt hier al wat ghy sout kunnen wenschen’. Met wat goede wil, zouden we dit als een meer officiële uitspraak van Trijn kunnen beschouwen, maar de overige plaatsen in het stuk waar H *gy* en A *ghy* heeft, laten zo’n oordeel niet meteen toe.

7 Conclusie

Terecht merkt Cornelis vander Plasse op dat concurrent Niclaes Verberg de tekst van Bredero’s *Klucht van de molenaar* aan diens trouwe fans ‘zonder enig voor-

²⁹ Verdenius 1935: 38. Vgl. Vermaas 2005: 42: ‘In vooral zijn kluchten gebruikt Bredero naast *g(h)y* ook *j*-vormen, die voorkwamen in de spreektaal van Noord- en Zuid-Holland. Dat is af te leiden uit de nabootsing van alledaags taalgebruik in Amsterdamse huizen en cafés’.

³⁰ Daan 1984-1985: 259-260. Opvallend is bijvoorbeeld dat P.C. Hooft de voornaamwoorden *je* en *jij* betrekkelijk weinig gebruikt, behalve in de *Warenar*. Verdenius, ‘De ontwikkelingsgang der Hollandse voornaamwoorden *je* en *jij*’, in: Verdenius 1946: 171.

³¹ De Vooys (in Bredero 1920: xxx): ‘Een volbloed Amsterdammer heeft niet door elkaar *jy* en *ghy* gebruikt. Bredero legt die beide woorden aan het “klootjesvolk” in de mond, b.v. *ghy hebt* (vs. 278), *ghij meucht* (vs. 185) naast *jy gaat* (vs. 347) en reflexief *ghy jou* (vs. 302).’ Vgl. Verdenius, ‘De Spaansche Brabander’, in: Verdenius 1946: 40-41.

³² Van der Wal & Van Bree (2008: 266) gaan ervan uit dat *jij* de noordelijke variant is van *gij*: ‘In het zuiden is *gij* de gewone vorm voor gesproken en geschreven taal; in het noorden is *jij* de vorm in de gesproken taal en *gij* de plechtige schrijftaalkvorm’.

bericht, zo naakt en bloot als een vondeling' in handen heeft gegeven. Het door Vander Plasse ondertekende 'Den drucker tot den leser' getuigt ervan hoe hij als commerciële uitgever het werk van zijn overleden vriend Bredero in ere wilde houden, hoe hij werkte aan zijn imago als verantwoordelijke voor diens literaire nalatenschap (zie Jansen 2019). Na vergelijking van de drukken uit 1618 en 1619 kan mijn conclusie niet anders luiden dan dat Vander Plasse gelijk heeft met zijn opmerking dat de eerdere uitgave veel andere woorden bevat, en dat er halve regels (twee of meer woorden) en in één geval zelfs 'hele regels' zijn weggelaten of veranderd. De druk van Vander Plasse is weliswaar niet feilloos – er zijn zetfouten (bijv. vs. 37) en de lezing van de verzen 343/4 in A komt mij minder duidelijk voor –, maar de druk van Verberg heeft aanzienlijk meer gevallen waar het vers door weggevallen of verhaspelde woorden minder gemakkelijk te lezen valt of corrupt is. Vanuit een aantal opvallende plaatsen waar A van H afwijkt, wordt Vander Plasses veroordeling van zijn concurrent, die vanuit 'een zeker slordig afschrift' de ware bedoelingen van Bredero geweld zou hebben aangedaan, begrijpelijk. Het ontbreken in H van twee complete verzen (vss. 423-424) is hier een sterk argument, maar ook vergissingen in H, zoals die in de verzen 263 en 556, zullen de kritiek hebben ondersteund. H lijkt op talloze plaatsen (vss. 26, 171-172 en 535) slordiger, mogelijk vanwege een minder betrouwbaar handschrift, mogelijk door nalatigheid van de zetter (en uitgever). De meeste varianten laten niet toe om de uitspraak van Vander Plasse dat H ingaat 'tegen de ware geur en de eigenlijke betekenis van de aangename formuleringen van de dichter' te bevestigen of te ontcrachten. Dat is ook niet het doel van dit onderzoek geweest, waarin de juistheid van Vander Plasses constatering een aanname vormt. In veel gevallen biedt A zeker iets extra's, bijvoorbeeld een versterkende toevoeging (vs. 15), een treffender uiting (vs. 79) of een stilistisch fraaiere passage (vss. 27-29). Zo zorgt de aanspraak in vers 55 (en elders) in A (*Maer Aeltje*) ervoor dat het vers minder kort is (dan in H), waardoor er een evenwichtiger versopbouw ontstaat.

De analyse van de twee drukken op dialectische varianten leidt tot een aantal opvallende conclusies. Vooropgesteld moet worden dat er in de klucht lange passages zijn met in beide drukken vrijwel identieke dialectvormen. Hieruit kan worden geconcludeerd dat ofwel A niet zonder H tot stand is gekomen, ofwel dat er in beide gevallen op basis van een manuscript (met uitgeschreven dialect) is gewerkt. De uitspraak van Unger (1884: 43) dat H gebaseerd zou zijn op een afschrift dat 'volgens het gehoor' tot stand is gekomen, dus door acteurs die hun rol 'van buiten kende' en dicteerden, lijkt mij dan ook onwaarschijnlijk.

Een andere opmerkelijke conclusie is dat A alle vier de personages door het hele stuk heen iets sterker dialectisch heeft ingekleurd, met uitzondering van een paar treffende scènes waarin A de personages juist beschaafder (dan in H) laat spreken. Zo gebruikt Trijn in de opening van het stuk, waar ze aan het publiek haar netelige situatie uiteenzet, in A minder dialect. Scènes met een sterk emotionele of vertrouwelijk-intieme sfeer worden in A juist platter gekleurd, ook als de 'eerbare' Trijn aan het woord is. Waar Piet en Aeltje zich aan het eind van het stuk met belerende, concluderende, woorden tot het publiek wenden, is hun taal in A formeler dan in H. We zien een zelfde tendens in het gebruik van het persoonlijke voornaamwoord *jj*, dat in A veel vaker wordt gebruikt dan in H, waar dan *gy* wordt gebruikt. In dat opzicht gebruikt A dus meer spreektaal en is iets minder

plechtig. Uit het frequenter voorkomen van *ghy* in A tegenover *gy* in H valt (nog) niets naders te concluderen. Maar als we uitgaan van Vander Plasses opmerking dat A inderdaad dichter bij de taal komt die Bredero beoogde, dan moet onze analyse op dialectvarianten als volgt worden geïnterpreteerd: Bredero laat de personages in zijn *Klucht van de molenaar* volop dialect spreken. Van het begin tot het eind zijn hun woorden plat Amsterdams gekleurd, maar in bepaalde gevallen zet de auteur iets formelere taal in. Dat doet hij in passages aan het begin en eind van de klucht die direct tot het publiek zijn gericht. De analyse wijst dit uit voor de openingsmonoloog van Trijn Jans, als zij zich in A duidelijk als een fatsoenlijke vrouw presenteert, en voor Aeltje en vooral Piet in de afsluitende verzen als ze reflecteren en moraliseren. Vanuit de aanname dat ook de dialectische varianten in A ‘de ware geur en de eigenlijke betekenis van de aangename formuleringen’ van Bredero vertegenwoordigen, weten we nu iets meer over de manier waarop Bredero dergelijke taalmiddelen inzette om zijn personages in bepaalde situaties scherper te tekenen en om zijn publiek via hen tegemoet te treden. Een nadere analyse van het dialectgebruik in deze en andere komische toneelteksten van Bredero zou deze bevindingen moeten ondersteunen.

De vele varianten tussen beide drukken die ik in deze bijdrage heb besproken, bieden voor mij geen bevestiging van de constatering van Daan dat ‘het verschil tussen de gesmade druk van Verberg en de luidkeels aangeprezen druk van Van der Plasse [...] in feite tamelijk gering [is]’ (Bredero 1971: 231). Van Rijnbach (Bredero 1926: xciii) zag ‘geen voldoende grond [...] voor het afbrekend oordeel van Vander Plasse over de druk van 1618’, maar het huidige onderzoek maakt dat oordeel begrijpelijk. Ook voor de uitspraak van Unger (1884: 43) dat de druk van 1618 is gebaseerd op een afschrift dat gemaakt werd ‘door iemand, die de rol van buiten kende’, heb ik geen duidelijke aanwijzing gevonden. Weliswaar zouden verhaspelingen, weglating en omdraaiing van woorden, zoals in (4), (5), (9) en (10), die indruk kunnen wekken, de vele verzen in het stuk waar H en A volstrekt identiek zijn – ook qua spelling – ondersteunen Ungers opmerking niet, tenzij A zich in dit opzicht steeds op H baseerde. Maar die laatste voorwaarde lijkt niet reëel, zeker niet als we Vander Plasses inleidende woorden aan de lezer van Bredero’s *Klucht van de molenaar* serieus nemen.

Bibliografie

- Borst e.a. 1988 – H. Borst, C. van der Kogel, P. Koopman & P. Verkruisje, ‘Analytische bibliografie en literatuurgeschiedenis Wonen in het Woord – Leven in de letter’. In: *Literatuur* 5 (1988), p. 332-341.
- Bredero 1618 – G.A. Bredero, *Klucht, Ghenaemt den Molenaar*. Amsterdam, voor Nicolaes Ellertsz Verberg, Boeck-verkooper, wonende inde Beurs-straet, inden Boeck-verkoopers winkel, 1618.
- Bredero 1619 – G.A. Bredero, *Kluchten*. Amsterdam, Cornelis Lodewijcksz vander Plasse, Boeck-verkooper, wonende op de Beurs in d’Italiaensche Bybel, 1619.
- Bredero 1622 – G.A. Bredero, *Klucht van den Meulenaar*. In: G.A. Bredero, *Alle de spelen*. Rotterdam, bij Pieter van Waesbergen, 1622.
- Bredero 1638 – G.A. Bredero, *Kluchten*. In: G.A. Bredero, *Alle de Wercken*. Amsterdam, bij C.L. vander Plasse, 1638.
- Bredero 1920 – G.A. Bredero, *Spaansche Brabander, Op het Woort Al sietmen de luy men kensse niet*. Ed. T. Verwey, herzien door C.G.N. de Vooy. Groningen, Den Haag, 1920³.

- Bredero 1926 – G.A. Bredero, *De Kluchten*. Ed. A.A. van Rijnbach. Amsterdam, 1926.
- Bredero 1971 – G.A. Bredero, *Kluchten*. Ed. J. Daan. Culemborg, 1971.
- Bredero z.j. – G.A. Bredero, *Kluchten*. Ed. C. Kruyskamp. Zutphen, z.j.
- Bredero 1973 – G.A. Bredero, *Rodd'rick ende Alphonsus*. Ed. C. Kruyskamp. Culemborg, 1973.
- Bredero 1984 – G.A. Bredero, *Moortje*. Ed. P. Minderaa, C.A. Zaalberg & B.C. Damsteegt. Leiden, 1984.
- Bredero 2011 – G.A. Bredero, *Proza*. Ed. J. Jansen. Hilversum, 2011.
- Daan 1984-1985 – J. Daan, 'Sociolecten en stijlen bij Bredero'. In: *Spektator* 14 (1984-1985) 4 (Bredero-nummer), p. 254-260.
- Heinsius 1983 – D. Heinsius, *Nederduytsche poemata*. Ed. B. Becker-Cantarino. Bern en Frankfurt am Main, 1983.
- Jansen 2018 – J. Jansen, 'Hoe Bredero's carrière begon'. In: *VakTaal* 31 (2018) 3, p. 7-9.
- Jansen 2019 – J. Jansen, 'Drie decennia boekenzorg. Cornelis vander Plasse en Gerbrand Bredero'. In: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 26 (2019), p. 53-77.
- Van Loey 1970 – A. van Loey, *Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands*. Achtste druk. Zutphen, 1970.
- Mooijaart & Van der Wal 2011 – M. Mooijaart & M. van der Wal, *Nederlands van Middeleeuwen tot Gouden Eeuw*. Nijmegen, 2011.
- Overdiep 1935 – G.S. Overdiep, *Zeventiende-eeuwse syntaxis*, 3. Groningen, 1935.
- Pannekeet 1999 – J. Pannekeet, 'Iets over het dialect van de boer in Bredero's "Klucht van de koe"'. In: J. Berns e.a. (red.), *Weijnen Tnegentig. Een vriendenboek voor professor dr. A.A. Weijnen bij gelegenheid van zijn negentigste verjaardag*. Schiedam, 1999, p. 85-89.
- Van Selm 1982 – B. van Selm, 'De exemplaren van Bredero's Kluchten 1619'. In: *Dokumentaal* 11 (1982) 1, p. 16-17.
- Tuynman 1977 – P. Tuynman, 'Petrus Scriverius'. In: *Quaerendo* 7 (1977), p. 5-45.
- Unger 1884 – J.H.W. Unger, *G.Az. Brederoo. Eene bibliographie*. Haarlem, 1884.
- Van der Veen 1905 – J.O.S. van der Veen, *Het Taaleigen van Bredero*. Amsterdam, 1905.
- Verdenius 1935 – A.A. Verdenius, 'Bredero en het Amsterdam's'. In: *Amstelodamum* 22 (1935) 4, p. 38.
- Verdenius 1946 – A.A. Verdenius, *Studies over zeventiende eeuwse. Verspreide opstellen en aantekeningen*. Amsterdam, 1946.
- Vermaas 2005 – J.A.M. Vermaas, *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Dissertatie Leiden, 2005.
- Versloot 2003 – A. Versloot, 'Fries in Holland in de 17e eeuw'. In: *Taal & Tongval* 55 (2003), p. 1-40.
- Versloot, Hengst, & Huisman 2012 – A. Versloot, H. Hengst, & M. Huisman, 'Werkwoordvolgordes in het Amsterdams van de 17e eeuw'. In: *Taal en Tongval*, 64 (2012) 1, p. 41-71.
- Van der Wal & Van Bree 2008 – M. van der Wal & C. van Bree, *Geschiedenis van het Nederlands*. Houten, 2008.
- Weijnen z.j. – A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse taal*. Zutphen, z.j.⁵

Adres van de auteur

Universiteit van Amsterdam
 Neerlandistiek
 Spuistraat 134
 1012 VB Amsterdam
 j.jansen@uva.nl